

Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences

Journal home page:
<http://ijournal.uz/index.php/jartes>

HISTORY OF CENTRAL ASIAN STATES ON THE WORLD MAP

S.M. Ibragimov¹

Independent researcher

KEYWORDS

Central Asia, UNESCO, Soviet Union, export, investment, natural gas, cotton, energy resources, mines, reserves

ABSTRACT

The article describes the history, culture, lifestyle of the population, territorial structure, historical cities, towers, natural resources and rivers of Central Asian countries.

2181-2675/© 2024 in XALQARO TADQIQOT LLC.

DOI: **10.5281/zenodo.12774917**

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

¹ Independent researcher

JAHON XARITASIDA MARKAZIY OSIYO DAVLATLARINING TARIXI

KALIT SO‘ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА:

Markaziy Osiyo, YUNESKO, Sovet Ittifoqi, eksport, investitsiya, tabiiy gaz, paxta, energiya resurslari, konlar, zahira

ANNOTATSIYA/ АННОТАЦИЯ

Maqolada Markaziy Osiyo davlatlarinining tarixi, madaniyati, aholi turmush tarzi, hududiy tuzilishi, tarixiy shaxarlari, minoralari, tabiiy boyliklar va daryolari bayon etilgan.

Markaziy Osiyo Dunyo okeanidan sayyoramizning eng uzoq mintaqasidadir. Buyuk dasht va qudratli tog‘lar, cho‘llar va jonli vohalar maskani. Markaziy Osiyo chegaralari turlicha joylashgan.

Masalan, YUNESKO ma‘lumotlariga ko‘ra, Markaziy Osiyo Qozog‘iston va Markaziy Osiyodan tashqari, janubdagi Rossiyasining hududlari va tog‘li zonasini ham o‘z ichiga oladi. Afg‘oniston, Hindistonning bir qismi, Shimoliy Pokiston, Eronning shimoli-sharqi. Lekin iqtisodiy va geografik nuqtai nazardan, Markaziy Osiyo davlatlari sobiq sovet respublikasi hisoblangan.

Sovet Ittifoqi parchalanishidan oldin Markaziy Osiyo xalqi davlatlar bir davlatdan ikkinchi davlatga o‘tish ancha onson bo‘lgan, davlatlar bir biriga zarur bo‘lgan barcha narsalar bilan ta‘minlab, o‘z navbatida o‘z resurslarini berib turganlar.

Agar mahalliy darajada hal qilib bo‘lmaydigan nizolar yuzaga kelsa, barcha nizolar Moskvadagi markazdan hal qilingan. Sovet Ittifoqi parchalanishi bilan qog‘ozdagi chegaralar haqiqiy davlatlararo chegaralarga aylandi. Qirg‘iziston, O‘zbekiston va Tojikiston o‘rtasidagi chegaralar og‘ir edi sababi birovning hududidan o‘tmasdan mamlakatning bir hududidan boshqasiga borishning iloji yo‘q edi.

Masalan Toshkentdan Farg‘ona vodiysiga borishning eng qulay yo‘li Tojikiston hududidan o‘tgan edi. Bu ikki davlat o‘rtasida ko‘p nizolarni keltirib chiqargan. Keyinchalik Xitoy ko‘magida tunellar qurilishi vaziyatni o‘zgartirdi va endi Toshkent tog‘lardan o‘tuvchi zamonaviy avtomobil va temir yo‘llari yordamida Farg‘ona vodiysi va Dushanbe bilan bog‘landi.

Bu davlatlar o‘rtasidagi qarama-qarshilikni yechimi bo‘lib hizmat qildi. Markaziy Osiyoda asosiy aholi turkiy tillarda gaplashadi, shuning uchun ham bu hudud ilgari Turkiston deb atalgan.

Tojikistondan tashqari mintaqaning barcha hududlarida turkiylar ustunlik qiladi. Bu mintaqaning barcha mamlakatlarida islom dini - asosiy din hisoblanadi. Markaziy Osiyoning o‘ziga xos xususiyati uning Jahon okeanidan uzoqligidir.

Markaziy Osiyo mamlakatlari orasida YaIM bo‘yicha kuchli uchlik sezilarli darajada ajralib turadi. Qozog‘iston katta farq bilan yetakchilik qilmoqda. Lekin aholi soni

O'zbekistonda ko'proqdir.

Markaziy Osiyoda joylashgan O'zbekiston dunyodagi yagona davlat bo'lib, nafaqat o'zi dengizga chiqish imkoniyatiga, balki bu davlatning barcha qo'shni davlatlari ham Jahon okeaniga chiqish imkoniga ega emasdir.

O'zbekistonning qadimiy shaharlaridan Samarqand bugungi kungacha saqlanib qolgan dunyodagi eng qadimiy shaharlardan biri va u hozir taxminan 2750 yoshda. Bu faqat shaharning taxminiy yoshi. Shahar insoniyat sivilizatsiyasining boshida turgan.

Ikki ming yildan ko'proq vaqt davomida shahar Xitoy va Yevropa o'rtasidagi Buyuk Ipak yo'lining asosiy nuqtasi bo'lgan. Samarqand turli davrlar qiyofasini saqlab qolgan madaniyatlar o'chog'i hisoblanadi.

Farg'ona deyarli har tomondan katta suv resurslariga ega tog'lar bilan o'ralgan bu vodiy o'ziga xos ko'rinishga ega. U hayotni o'ziga tortadigan ulkan vohaga aylangan.

Bu joy boy tarixga ega Farg'ona vodiysi umumiy madaniyat va iqtisodga ega bo'lib, Qirg'iziston, O'zbekiston va Tojikiston o'rtasida bo'lingan bo'lishi kerak edi, chunki har bir davlat Farg'ona vodiysining o'ziga xos qismiga ega bo'lishi kerak deb xisoblashgan. Farg'ona vodiysida, nisbatan kichik 22 ming kvadrat kilometr maydonda, O'zbekistonning uchta viloyati, Qirg'izistonning uchta viloyati va Tojikistonning Sagd viloyatida bugungi kunda 14,5 millionga yaqin aholi istiqomat qiladi. Bu yerda O'zbekiston va Tojikiston aholisining uchdan bir qismi, Qirg'iziston aholisining qariyb yarimi istiqomat qiladi.

O'rtacha bir kvadrat kilometrda 650 dan ortiq kishi tashkil etadi, bu Hindiston va Xitoyning eng zich joylashgan hududlari bilan solishtirish mumkin. Farg'ona vodiysining ko'pgina hududlarida aholi zichligi har kvadrat kilometrda 2000 kishidan oshadi, vodiyning tumanlarida esa aholi zichligi O'zbekistondagi o'rtacha ko'rsatkichdan taxminan 10 baravar yuqori. O'tgan asrda Farg'ona vodiysi qarama-qarshiliklar va noroziliklar o'chog'iga aylangan.

Qolaversa Markaziy Osiyoda bir qancha tarixiy shaharlari va obidalari mavjud. Chuy vodiysida joylashgan Burana minorasi Qirg'izistonning mashxur tarixiy va me'moriy yodgorliklaridan biridir. Bu inshoot bir vaqtlar X-XII asrlarda Qoraxoniylar davrida qurilgan.

O'rta asrlarda bu yerda Xitoydan - O'rta yer dengizigacha mashxur bo'lgan serqatnov karvon yo'li ya'ni Ipak yo'li o'tgan. O'sha paytda Qirg'izistondagi 48 metrli Burana minorasi butun O'rta Osiyodagi eng baland inshoot hisoblangan. Bugungi kunda ulkan ibodatxona majmuasidan faqat 20 metr balandlikdagi g'ishtli minoraning pastki qismi qolgan. Bu yodgorlik atrofida qadimiy qabristonlar joylashgan. Burana minorasi muzey-qo'riqxonaga tarkibiga kiradi va davlat ahamiyatiga ega bo'lgan ob'ekt hisoblanadi.

Marv shahri bugungi kunda Turkmanistonning eng qadimiy shahar hisoblanadi.

Marv vohasida 4000 yil avval aholi yashagan. Qadimgi Marv O'rta Osiyodagi eng yirik shahar bo'lgan. Bu shahar barcha davrlar davomida insoniyat tarixining ajralmas qismi bo'lib kelgan.

Yana bir shahar Istravshan Markaziy Osiyodagi eng qadimiy shaharlardan biri

hisoblanadi. Istravshan Tojikistonda joylashgan. Uning yoshi 2500 yildan oshadi.

Tarixiy manbalarda keltirilishicha Sultonning buyrug'i bilan Istravshan shahrida XII asrda qurilgan Havzi Sangin masjidi saqlanib qolgan. Uning devorlari mahalliy suv omboridan olingan toshlardan qurilgan, masjidning gumbazlari esa ustunlar bilan mustahkamlangan.

Yog'ochdan yasalgan qabrlar, rasmlar va original bezaklar bilan qoplangan. Qubba ichiga tubsiz loy ko'zalar o'rnatilgan bo'lib, ajoyib akustikani ta'minlaydi.

Markaziy Osiyoning o'ziga xos geografik joylashuvi va tabiati mavjud. O'rta Osiyodagi daryolarning butun oqimi ichki Sharq mintaqalariga, shimoliy Qozog'istonning faqat ba'zi hududlari Shimoliy Muz okeaniga quyiladigan Obi daryosining eng katta irmog'i bo'lgan Vertish havzasiga tegishlidir. O'rta Osiyo okeandan uzoq bo'lganligi sababli asosiy qismi cho'llardan iborat. O'rta Osiyoning janubiy qismida ko'plab tog' hududlari mavjud. Tog' va tog' oldi hududlari O'zbekiston hududining 20%, Tojikiston hududining 93%, Qirg'iziston hududining 80% ni tashkil etadi.

Markaziy Osiyo tog'larida 7 mingdan ortiq muzliklar mavjud bo'lib, ularning umumiy maydoni 20 ming kvadrat kilometrni tashkil etadi. Aynan mana shu muzliklar O'rta Osiyo daryolarini oziqlantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Bu osmon o'par tog'lardan oziqlanadigan Sirdaryo va Amudaryo va ularning ko'p sonli irmoqlaridir. Qirg'iziston tog'laridan tushib, ikki bo'ronli tog' daryolari Qoradaryo va Norin qo'shilib, Sirdaryoni hosil qiladi, so'ngra tog'lararo chuqurlikdan oqib o'tadi.

Tojikiston hududidan Sirdaryo kanali o'tishi natijasida Tojikistonda Qayroqum suv ombori shakillangan. U daryo oqimini tartibga solish uchun, to'g'on va Qayroqum GES bilan chegaralangan.

Sirdaryo oqimi bo'ylab barcha shaharlarda ko'plab sug'orish kanallari, nasos stansiyalari va to'g'onlarni uchratsa bo'ladi. Shunday qilib, oxir-oqibat Sirdaryo - Orolga, to'g'rirog'i, undan qolgan irmoqlarga quyiladi. Hozirgi vaqtda Orol dengizining qurishi tufayli u ikki suv havzasiga bo'lingan.

Sharqiy Kichik dengiz va G'arbiy Katta dengiz, ular bir-biridan suv oqimiga to'sqinlik qiladigan to'g'on bilan ajratilgan. Adabiyotlarda aytilishicha, G'arbiy Orolga O'rta Osiyoning yana bir buyuk daryosi - Amudaryodan suv borishi kerak edi. Ammo, afsuski, hozirgi vaqtda daryo suvi tugayotganligi tufayli ko'lga deyarli yetib bormaydi.

Amudaryo O'rta Osiyodagi ikkinchi eng uzun daryo bo'lib, uzunligi 1415 km. ni tashkil etadi. Vaxsh va Panj daryosining qo'shilishi natijasida Amudaryo xosil bo'ladi va daryoning uzunligi 2620 km. ni tashkil qiladi.

Shunday qilib, yuqorida aytib o'tilganidek, Amudaryoning manbayi Vaxsh daryosi bilan chegaradosh va Panj daryosining qo'shilishidan hosil bo'lgan. Vaxsh daryosida GES kaskadi qurilgan bo'lib, ulardan Ragun GESi yiliga 14 milliard kVt quvvatga ega, shuningdek, eng baland to'g'on Nurek GESidir. Tojikiston davlati barcha qo'shni davlatlarga elektr energiyasi sotadi. Daryoning suvidan bunday maqsadlar uchun foydalanganligi sababli uning suvi orolga yetib bormay qo'ygan.

Buning natijasida Orol - qurib borayotgan Orol dengizi o'rnida yangi cho'l paydo bo'ladi. U 38 ming kvadrat kilometrdan ortiq maydonni egallaydi va shamolning kuchli ko'tarilish manbai hisoblanadi. Chang bo'ronlari yiliga 100 million tonnaga yaqin zaharli chang tuzlarini hosil qiladi.

Orol qurib ketishining ayanchli oqibatlarini inson va tabiat o'rtasidagi manfaatlar to'qnashuvining yorqin misolidir. Bu butun mintaqaga uchun katta muammo va fojia.

1960 yilda Og'iz dengizi 67 ming kvadrat kilometr maydonga ega edi. Dengizga kiradigan asosiy suv manbalari Amudaryo va Sirdaryo edi. Suv balansi - 91% va yog'ingarchilik - 9% ni tashkil etar edi. Biroq, 1960-yillardan boshlab sug'orish uchun daryo suvini tortib olish keskin oshdi.

1960-2000-yillarda O'rta Osiyoda sug'oriladigan yerlar maydoni 4,5 million gektardan 8 million gektarga ko'paydi. Dengizga suv oqimi kamaydi, ayrim yillarda nolga tenglashdi. Natijada dengiz suvlari yo'qolib, qisqara boshladi. 1989 yilda dengiz sathi 14 metrga pasaydi. Dengiz maydoni ikki barobarga qisqardi.

Dengiz ikki suv havzasiga - Kichik va Katta dengizga bo'lindi. Katta dengiz qurishni davom etadi va g'arbiy qismida kichik ko'lga aylanadi. Kichik dengiz qurilgan Kakoral to'g'oni yordamida saqlanib qoladi, Sirdaryo suvlari oqimi bilan uning hajmi biroz kattalashadi.

Markaziy Osiyo mineral resurslarga boy. Bu borada Qozog'iston ayniqsa omadli. Qozog'istonda neft va gazdan tashqari mis, ko'mir, kumush, boksit, marganes qazib olinadi.

Qozog'iston volfram zahiralari bo'yicha dunyoda birinchi o'rinda, xrom rudasi zaxiralari bo'yicha ikkinchi o'rinda va uran qazib olish bo'yicha dunyoda birinchi o'rinda turadi. 2000-yillarning o'rtalaridan boshlab Qozog'iston eksportining birinchi yo'nalishi Xitoy bo'ldi. U yerga asosan neft, gaz, mis va boshqa sanoat metallari Qozog'istondan keltiriladi. Umuman olganda, xomashyo yetkazib berish, asosan, neft eksportining 63% dan ortig'ini tashkil etadi.

O'zbekistonda katta oltin zahiralari mavjud. U jami eksportning taxminan 20% ni tashkil etadi va yiliga 80 tonnaga yaqin oltin eksport qiladi. O'zbekistonda dunyodagi yettinchi yirik oltin ishlab chiqaruvchi davlat hisoblanadi.

Mamlakatda ichki iste'mol uchun ham, eksport uchun ham foydalaniladigan tabiiy gazning ortiqcha miqdori mavjud. Nisbatan kichik neft zaxiralari ichki iste'mol uchun ishlatiladi. O'zbekistonda ham katta miqdordagi qo'rg'oshin, rux, volfram va uran zahiralari mavjud bo'lib, ular eksport qilinadi.

Turkmaniston davlati daromatining asosiy qismini energiya resurslari, tabiiy gazi eksporti orqali tashki etadi. Turkmaniston shimolga Rossiya gaz quvuri orqali Rossiya va boshqa mamlakatlarga, janubdan Eronga jo'natadi.

Bugungi kunda tabiiy gazga talab ortib bormoqda. Qoraqum kanali mamlakatni qishloq xo'jaligida ulkan resurslar bilan ta'minlaydi. Ammo ayni paytda Turkmaniston kirish va chiqish uchun ham, tashqaridan investitsiyalar oqimi uchun ham ancha yopiq davlatdir.

Turkmaniston jahon paxta yetishtiruvchi mamlakatlar orasida yetakchi o'ntalikdan biri bo'lib, barcha sug'oriladigan yerlarning qariyb yarmini paxta yetishtirish uchun ajratgan. Dunyoning hech bir davlatida Turkmaniston bilan vizasiz rejim mavjud emas. Qishloq xo'jaligi mamlakat aholisining yarmidan ko'prog'ini tirikchilik manbayi hisoblanadi. Umuman olganda, Turkmaniston taraqqiyotida katta imkoniyatlar mavjud.

Tojikiston hududida polikimyoviy, nodir va qimmatbaho metallar konlari aniqlangan. Tojikiston ko'mir zahiralari bo'yicha Markaziy Osiyoda yetakchi o'rinni egallaydi. Tojikistonning gidroenergetika resurslari noyobdir.

Tojikiston o'z zahiralari bo'yicha dunyoda birinchi o'rinda turadi, ammo bugungi kunda ulardan faqat 5% foydalaniladi. Qo'shni davlatlar aholisining ko'payishi bilan elektr energiyasiga bo'lgan talab ham ortib bormoqda.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak bu maqolada Markaziy Osiyo davlatlarini madaniyati, aholi turmush tarzi, hududiy tuzilishi, tarixiy shaxarlari, minoralari, tabiiy boyliklar va daryolari paydo bo'lishi va yo'qolib borishi haqida keng tushuncha olasiz. Umuman olganda Markaziy Osiyoning barcha mamlakatlarida aholi soni ortib bormoqda o'z-o'zidan tabiiy boylik va resurslarga bo'lgan ehtiyojlari ortishi bilan bu resurslarning tanqisligi yuzaga keladi, biz bunday vaziyatni oldini olish uchun tabiiy boyliklar va suv resurslaridan oqilona foydalanishimiz kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov, I.A. Barkamol avlod – Uzbekiston taraqqiyotining poydevori. Barkamol avlod orzusi / I.A. Karimov. – T.: Sharq, 1999. – B. 8-30.
2. Zokirov, A.B. O'rta osiyo harbiy san'atining rivojlanishi. Kirish rejimi: www.ziyonet.uz. Murojaat sanasi – 04.01.2023.
3. O'zbekiston Respublikasi davlat muzeyi arxivi ma'lumotlari.
4. O'zbekiston tarixi. I qism. Toshkent, 1999 66 – 70 bet.
5. O'zbekiston xalqlari tarixi. I tom. A. Asqarov. 1992 44 – 47 bet.
6. Vatan tarixi. Sh. Karimov. A. Shamsuddinov. 1994 86 – 89 bet.
7. В.В. Лысенко. Учебное пособие. Физико-географические условия и инфраструктура Республики Узбекистан. Т: Академия ВС РУ. 2000 г.